

РОЗДІЛ I. КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЛІТЕРАТУРА НАРОДІВ УКРАЇНИ».

§4. SELF-MADE MAN З КРЕМЕНЦЯ

Вступ

У трагедії Вільяма Шекспіра «Гамлет, принц данський» є персонаж, з якого усе почалося, але про нього практично нічого не відомо – батько титульного героя, теж на ім'я Гамлет. Специфікою персонажа є його прозорість і нематеріальність, бо він був приви́дом.

В історії польської літератури також є такий досить прозорий герой – батько поета-пророка Юліуша Словацького, Евзебіуш Томаш Словацький, син Якуба Словацького, шляхтича славетного гербу Леліва, що прикрашав понад 800 польських родів та уславлює герби деяких нинішніх українських міст, зокрема – Тернополя. Ім'я роду Словацьких походить, як встановив сучасний дослідник (Makarski W.), від географічної назви українського села Словатичі, населення якого й зараз становить лише 378 осіб, та яке у власність разом з прізвиськом якимось чином, найвірогідніше – за гроші, набув польський пращур-сармат Вацлав. Мешканці того волинського села навряд чи здогадуються про те, що одна з провідних сторінок польської літератури пов'язана з їх малою батьківщиною. Однак доля кресов'ян часто булава непростюю, тому своїм спадкоємцям сину Стефану, онуку Юзефу, правнуку Якубу, праправнукам Евзебіушу Томашу, Еразму, Юзефу аж до прапраправнука Юліуша та його кузенів, передав засновник тільки славетне прізвисьце.

1. Історія питання

Отже, повертаючись до першого зі Словацьких, хто дійшов рівня публічності, можемо зазначити, що, незважаючи на наявність у районному місті Кременець Тернопільської області музею Юліуша Словацького, куди періодично приїжджають як польські, так і українські історики та

літературознавці, в українській культурній свідомості статус батька генія польської літератури так і обмежується власне біологічною функцією: дав життя Юліушу – і цим виконав для Всесвіту свою роль. Науковиця цього ж музею, розповідаючи про Евзебіуша Словацького, з сумом назвала свій матеріал «В тіні геніального сина» (Gaskevich). Польські дослідники у більшості своїй дотримуються такої ж думки: «Евзебіуш Словацький залишив по собі кілька поетичних творів, найвидатнішим із яких був Юліуш» (Według Janiny Kulczyskiej-Saloni). Ба навіть припускають наявність певного таланту: «Його батько також був поетом; не геніальним, але й не пересічним» (Hoesick F.).

З українським контекстом, а точніше – з його відсутністю, усе зрозуміло. З чотиритомного зібрання творів Евзебіуша віленського видання 1824-1826 років (Słowacki Ew. Dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone) українською мовою досі не немає нічого: ані оригінальних його творів, ані перекладів, ані теоретичних праць. Шукати на сайті польських інкунабул прадавні тексти, опубліковані навіть не в матеріковій Польщі, і длубатися у дивачній, часів останнього польського короля, польщицні – таких ентузіастів знайти непросто.

Крім того, над Евзебіушем тяжіє прокляття недоученості, що в очах дипломованих дослідників, як українських, так і польських, є ознакою продукту другого гатунку: «талановитий юнак не зміг здійснити свою мрію – продовжувати навчання в університеті...навіть не маючи диплому про вищу освіту» (Gaskevich), «волинський самоук...геніальний самоучка... волинський геометр, який став віленським професором... віленський професор не мав відповідної (формальної) освіти...самоук-професор» (Czaplejewicz E.).

Ано дійсно, кого б ми не взяли з польських літературознавців тої доби (кінець 18-го - 19 століття), то побачимо ґрунтовну неабияку освіту (йдемо за алфавітом): Владислав Белза (1847-1913) – Казанська офіцерська школа,

Варшавська головна школа; Фелікс Ян Бентковський (1781-1852) – університет в Галле (Німеччина); Леон Боровський (1784-1846) – Віленський університет, кандидат філософії; Франтішек Венжик (1785-1862) – Ягеллонський університет; Міхал Вишневський (1794-1865) – Единбурзький університет; Филип Неріуш Голянський (1753-1824) – доктор теології і філософії; Францішек Загурський (1770-1806) – колегіум піярів (Піяри); Вацлав Мацейовський (1792-1883) – Краківська академія, Бреславський, Берлінський, Геттінгенський університети; Фелікс Ян Щенсн Моравський (1818-1898) – Львівський університет; Маурицій Мохнацький (1803-1834) – Варшавський університет; Адам Нарушевич (1733-1796) – колегіум єзуїтів у Ліоні; Людвік Осінський (1775-1838) – колегіум піярів; Роман Пілат (1846-1906) – Львівський університет, професор і ректор того ж університету; Алоїзій Фелінський (1771-1820) – колегіум піярів; Ігнацій Ходзько (1794-1861) – Віленський університет.

З усієї цієї славної освіченої когорти майстрів мудрого літературознавчого слова лише Казімеж Бродзінський (1791-1835), маючи за плечима тільки гімназію, став викладачем Варшавського університету. Та, на відміну від Евзебіуша, більшість його творів побачило світло за життя автора, надавши тим йому авторитету.

Отже, тло, на якому існує в історії української і польської культури Евзебіуш Томаш Словацький, спирається на два базових фактори: 1. Евзебіуш – лише батько геніального сина; 2. Евзебіуш не має належної (вищої) освіти, щоби він міг зацікавити серйозних дослідників польської літератури.

2. Загальні підходи

Коротко згадаємо життєвий шлях нашого героя. Народився у сім'ї не дуже заможного шляхтича, старшим з п'яти дітей. На момент початку освітнього періоду, з 8-го року, родина жила у Кременці, де він і провчився до 18 років. Вийшовши у доросле життя, усвідомив необхідність підтримувати велику родину – і постарався про патент

королівського землевпорядника. На цій посаді, достатньо прибутковій ще й досі, можна було б швидко упорядкувати фінансове становище і подумати про подальший інтелектуальний розвиток. Якби не обставини. Саме у цей період на очах усієї Європи гинула і розпадалася Велика Польща. Юнакові фатально не пощастило, бо розпадалася не тільки держава, зруйнована була система освіти – і поки вона прийшла до тями, хлопець мусив тягнути лямку провінційного геометра. Хочу зробити акцент на отих змарнованих для вічності восьми найкращих юнацьких роках, які нікому й ніколи повернути не вдається. Аж поки на 27-му році життя не випав жереб більш престижний – посада домашнього вчителя у родині племінника короля Польщі, де він познайомився з майбутнім засновником Кременецького лицю Тадеушем Чацьким. І нарешті на 33-му році життя (sic!) ступає на стежу науковця, якою у Кременці та Вільні пройшов 8 навчальних років (5 і 3).

За ці 8 років, у процесі викладання таких предметів як поетика та риторика, тобто – теорія літератури і красномовство, викладач та професор Словацький написав декілька *оригінальних літературних творів*: 1. трагедію «Ванда», 2. трагедію «Міндовг, литовський король», 3. збірку віршів; низку *перекладів з іноземних мов*: 1. «Генріаду» Вольтера, 2. «Андромаху» та «Іфігенію» Расіна, 3. «Елегії» Проперція, 4. фрагменти творів Вергілія, 5. римську прозу (Цицерон, Тацит), 6. фрагменти творів Горація, 7. «Елегії» Овідія, 8. новітніх поетів (Тассо «Визволений Єрусалим», Деліль «Про уяву», байки Дора); декілька *літературознавчих праць*: 1. «Теорія смаку у творах красних мистецтв», 2. «Загальні зауваження щодо мов, мистецтва письма та мовних персонажів», 3. промови на початок навчального року у Кременці та Вільні з різних питань історії та теорії мови і літератури, 4. науковий епістолярій.

За великим рахунком – не Бог зна який творчий спадок. У порівнянні з доробком Словацького-юніора – жменька тексту, кваліфікованому експерту – на один вечір

аналізу. Тому й пише дослідник, що «його присутність у польській літературній і теоретичній свідомості здається вельми проблематичною» (Czaplejewicz E.), хоча інший автор зазначає, що «найглибше знання літератури мав серед корифеїв тодішньої критики Евзебіуш Словацький» (Kleiner J.).

3. Приклади

Як письменник Евзебіуш Словацький опинився на перехідному етапі європейського контексту. Історики літератури визначають його як «постаніславівський класицизм» (йдеться про короля Станіслава-Августа Понятовського, репутація якого і у Польщі, і у державах, що її розібрали, була від'ємною). Романтизму ще не було, бо ані Міцкевич, ані Словацький-молодший ще не вийшли на арену. Тож класицистичні трагедії Евзебіуша стали лише свідченням того, що він володіє матеріалом, тобто знає правила і вміє ними користуватися. Бо у класицизмі власне все на правилах і тримається. Письменницький досвід був потрібний професору Словацькому для того, щоби свідомо аналізувати логіку побудови літературного тексту, знати сутність організму п'єси чи повісті зсередини. Це було нормою у системі тодішньої гуманітарної освіти: «Коли на межі XVIII та XIX століть починає формуватися сучасна польська літературознавча думка, ролі літератора й літературознавця здаються настільки переплетеними, що важко визначити, чи то тогочасні університети запрошували на кафедри літератури письменників, чи то професори майже обов'язково бралися за перо» (Markowska).

Крім того, не вдаючись до гіпотез містичного плану, можемо все ж зазначити, що Евзебіуш Томаш Словацький дійсно зиніціював династію літераторів, яка, будучи продовжена геніальним сином Юліушем, на ньому не зупинилася, оскільки рідний молодший брат Евзебіуша Еразм Словацький (1781-1839) теж спромігся на поетичну творчість (Słowacki Er.), а племінник Владислав Словацький (1825–

1858), син Еразма, відзначився у галузі прози (Słowacki Wł.). Обидва життя своє провели в Україні.

Переклади істотно не відрізнялися за функцією від оригінальних художніх текстів у науково-прикладній практиці Словацького. Він брався за найвищі за тогочасними критеріями зразки і намагався зробити їх такими ж, але польською мовою: «До літературних перекладів Словацький підходив спочатку з практичної сторони, розглядаючи їх як найкращий можливий спосіб удосконалення власних письменницьких навичок і літературного ремесла (а також доброго літературного смаку)» (Nowak). І тут він неминуче зустрівся з досі актуальною проблемою перекладознавства: «Основним припущенням Словацького є твердження (здавалось би, банальне), що хороший переклад насамперед є вірним» (Nowak). Натомість критерій «вірності», «правильності», «відповідності» ще ніхто не зміг сформулювати однозначно. Дослідники з розлогих міркувань Словацького вичленили базові позиції, яких він як перекладач дотримувався і рекомендував дотримуватися іншим. Перше – мовна правильність і ясність висловлювання, притаманні мові, на яку робиться переклад. Друге – не піддаватися ілюзії легкості перекладу прози. Це тільки пан Журден з комедії Мольєра думав, що він говорить прозою. Третє – уникати грубих та вульгарних виразів. Критерій естетичного смаку у ментальності Словацького був безумовно домінуючим, крім того, шляхтич і професор не забував про виховну функцію літератури. Є ще ціла низка порад щодо практики впровадження до сучасної свідомості явищ, про які читач може взагалі не знати, а завдання перекладача – освоїти текст, написаний тисячу років тому, так, щоби він сприймався як актуальний. Взагалі з роздумів Евзебіуша Словацького про переклад варто зробити посібник для студентів-перекладачів.

Польському літературознавцю початку ХІХ століття, який мав намір створити структурно цілісну систему літературного життя, мабуть, було дуже непросто це зробити.

Час класичної польської літератури ще не надійшов, отці-засновники художнього слова доби Ренесансу і бароко Миколай Рей, Ян Кохановський та інші тільки розпочали відокремлення польського слова від слова латинського, стратегічні вектори розвитку треба було тільки вгадувати. І це й намагався зробити Евзебіуш Словацький, впроваджуючи польське красне письменство до контексту античного та європейського.

Ключовим теоретичним текстом Евзебіуша Словацького є відносно невеликий трактат «Теорія смаку у творах красних мистецтв», який під рубрикою «Менш відома класика» був перевиданий у Кракові 2003 року (Słowacki Ew. Teoria smaku).

Сама по собі ідея «теорії смаку», ідея суто естетична, була за своїм походженням класицистичною, оскільки передбачала наявність певної норми, яку мають виконувати автори і дотримуватися читачі. Однак світоглядно ця думка суперечить такому широко відомому та абсолютно демократичному постулату як «De gustibus non est disputandum» – «Про смаки не сперечаються». Звісно, вислів цей не міг бути не відомим професору Словацькому. Більше того, він очевидно знав також і те, що ця максима походить не від античних авторів, а з середньовічної схоластичної філософії, яка профанувала пріоритет людського авторства на користь божественного провидіння. Хоча навіть той же Гораций, якого Словацький ретельно штудіював, писав в одній зі своїх епістол:

*Denique non omnes eadem mirantur amantque;
carmine tu gaudes, hic delectatur iambis,
ille Bioneis sermonibus et sale nigro*
Врешті у різних людей-і смаки, й уподобання різні:
Ти замилуєшся піснею, той - вихвалятиме ямби,
Інших-Біонові бесіди з чорною сіллю приваблять.

(Goracij)

*As various numbers : thee the softer lyre
Delights : this man approves the tragic strain*

That joys in Bion's keen, satiric vein.

(Horace)

Але не можна виключити й те, що професорові Словацькому було уже відоме вчення Іммануїла Канта про категоричний імператив та його формула універсального закону: «Дійте лише згідно з тією максимою, яку ви можете водночас бажати, щоб вона стала універсальним законом». І теоретик Словацький діяв як зразковий викладач. На кафедрі Віленського університету, яку в результаті проведеного конкурсу обійняв колишній вчитель, а нині – професор Словацький, предмет поезії не викладався кілька років, тому, перейнявшись ідеєю формування правильного літературного світогляду у своїх студентів, автор підійшов до задуму ґрунтовно.

Висновки

Бажана мета – вироблення вишуканого естетичного смаку, який стане універсальним законом для майбутніх письменників і читачів, досягалася шляхом розтлумачення, ретельно і послідовно, усіх етапів виникнення, розвитку та перспектив справжнього мистецтва. Трактат складався з трьох частин: I. розповідь про вільні науки та красні мистецтва, від давнини до сучасності; II. теорія смаку як такого що складається з певних компонентів: краси, почуття новизни, почуття величі, відчуття наслідування, гармонії, грації, спільності, моральності; III. властивості смаку: формування, делікатність, доцільність, чуттєвість, зв'язок з критикою, вплив на звичаї та емоції.

Професор збудував проєкт всесвіту художньої, вигаданої дійсності, у якому розставив маяки-орієнтири найвищого естетичного смаку та накреслив шляхи пересування від одного до другого тих орієнтирів. Звичайно, розраховував автор цього трактату не на колеґ-науковців, але на студентську молодь, правда, таку молодь, яка в ориґіналі читає римських та французьких письменників. Не впевнений, що усі нинішні професори увійдуть до матеріалу без опору. Оце поєднання демонстративного дидактизму розвідки із

невідворотнім концептуалізмом створює атмосферу цілісного філософського світогляду.

І тут власне виростає питання: чи є постать Евзебіуша Словацького, письменника, дидактика та науковця, новаторською та унікальною у тих історичних обставинах? Сучасні аналітики, занурюючись у окремі аспекти його діяльності, приходять до однозначного висновку щодо здобутків та перспектив: *«Концепції Словацького, безсумнівно, ... відіграли істотну, якщо не важливу, хоч досі ще недооцінену роль в інтелектуальному оснащенні кількох поколінь поляків XIX століття»* (Czaplejewicz E., 2005), *«Стоячи на перетині епох, віленський викладач створив цілісний конструкт, що залишається не лише в сфері абстракції, але й дозволяє застосувати його... Більше того, міцно виростаючи з спадщини, залишеної попереднім поколінням, видатними представниками епохи Просвітництва, він водночас значно виходить у майбутнє, чим доводить свою високу пізнавальну цінність»* (Nowak 2024).

Отже, фігура Евзебіуша Словацького, батька класика польської літератури Юліуша Словацького, письменника, перекладача та теоретика літератури, є двозначною та до кінця не усталеною. Однак його творча спадщина, хоч і не відзначається великим обсягом, є глибокою та багатогранною. У кожній зі своїх іпостасей Словацький демонструє водночас і відповідність своїй епосі, і перспективу на майбутнє. Головна ідея його естетичної теорії полягає у необхідності вироблення чітких критеріїв смаку, який формується у процесі засвоєння найкращих зразків мистецтва.

Література

Czaplejewicz E. Euzebiusz Słowacki na autostradzie czasu: (szkic do portretu teoretyka i tłumacza). Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza 40, 33-54. 2005. S.33-54.

Hoesick F. Euzebiusz Słowacki. Szkice i opowiadania historyczno-literackie. Warszawa Gebethner i Wolff. 1900. [https://pl.wikisource.org/wiki/Euzebiusz_S%C5%82owacki_\(Hoesick,_1900\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Euzebiusz_S%C5%82owacki_(Hoesick,_1900))

Horace. Satires and epistles in Latin and English. Unit Library Limited, London and New York, 1902. 322 p.

Kleiner J., Sentymentalizm i preromantyzm. Studia inedita z literatury porozbiorowej 1795–1822, oprac. J. Starnawski, Krakow 1975

Makarski W. Dwa kresowe nazwiska – Mickiewicz i Słowacki. Roczniki humanistyczne. Tom LIX, zeszyt 6 – 2011. s.57-74. <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/5776/5570>

Markowska H. Euzebiusz Słowacki – literat i literaturoznawca. Ruch literacki. Dwumiesięcznik. Rok LVIII Kraków, styczeń–luty 2017 zeszyt 1 (340).

Nowak M. Teorie translatorskie Euzebiusza Słowackiego – w praktyce. Romantyczność i filologia. Wileńskie kręgi Adama Mickiewicza. Studia, red. tomu Andrzej Baranow, Jarosław Ławski, Białystok–Vilnius 2024, s. 239-254.

Słowacki E. Dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone t. 1, Wilno 1824; t. 2-4, Wilno 1826; przedr. t. 1: Wilno 1827; zawartość t. 1: Ważniejsze dzieła poz. 17-18; t. 2: Ważniejsze dzieła poz. 6, 10-11; t. 3: Ważniejsze dzieła poz. 2-5, 7-9, 14, 16, Przekłady poz. 6; t. 4: Ważniejsze dzieła poz. 1, 13, 19, Przekłady poz. 4-5, 7-9. <https://polona.pl/preview/1711917c-6d90-48f8-a323-949a3dffa028>

Słowacki Er. Poezje. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2020. 220 s.

Słowacki Ew. Teoria smaku w dziełach sztuk pięknych. Kraków, UNIWERSITAS, 2003. 124 s.

Słowacki Wł. Narracje. Wydawnictwo Alter Studio, Białystok 2015. 300 s.

Według Janiny Kulczyckiej-Saloni O Euzebiuszu Słowackim, „Kuźnica” 1949, nr 13.

Gaskevich O. V tini genialnogo syna. Muzej Yuliusha Slovackogo <https://mjsk.te.ua/uk/dijalnist/publikatsiyi/548-v-tini-genialnogo-sina> [In Ukrainian].

Goracij. Tvory. K.: Dnipro, 1982. A.Sodomora (pereklad, prymitki), 1982. [In Ukrainian].

Piyary. <http://slovopedia.org.ua/29/53407/18322.html>. [In Ukrainian].